

God voor de schuldigen?

R.Ruard Ganzevoort

Verschenen in Smouter, W. & Blom, C. (Eds.) *Vergeef me... Verzoening tussen mensen en God*. Zoetermeer, Boekencentrum, 2001, 84-96.

Het thema 'schuld' lijkt terug van weggeweest. Dat geldt trouwens voor veel religieuze thema's. In onze tijd is religie vergaand geseculariseerd. Dat betekent aan de ene kant dat er minder aanhang is voor klassieke kerkelijke vormen van godsdienst, en dat geloof in de levens van veel mensen een kleinere rol speelt. Aan de andere kant betekent het dat klassieke geloofsbegrippen buiten de kerk een nieuwe rol zijn gaan spelen.¹ Het lijkt wat dat betreft wel of er meer geloof is dan ooit. Of, beter gezegd misschien, de wezensbelangrijke zaken die klassiek in geloofstermen onder woorden gebracht zijn, komen nu buiten kerk en geloof aan de orde. Musea, muziek en televisieprogramma's zitten vol beelden en woorden die gezien kunnen worden als 'wereldse' religie.

Dat gebeurt dus ook bij het begrip 'schuld'. In de christelijke traditie, vooral in de orthodox-protestantse stromingen, is schuld zo ongeveer het centrale thema geworden. Zo zijn volgens de Heidelberger Catechismus, het handboek voor het klassiek-gereformeerde geloof, schuld en zonde het kernprobleem van de mens, en bestaat de verlossing die God geeft dan ook ten diepste uit de vergeving van de zonden op basis van het verzoenend sterven van Jezus Christus. Op een andere toon wordt datzelfde gezegd in evangelische kring. Het bekende evangelisatie-traktaat 'de vier geestelijke wetten' gaat bijvoorbeeld uit van de oorspronkelijk open relatie tussen God en mens, die door de zonde is doorbroken, en waar de kloof alleen overbrugd kan worden door het kruis van Christus.

Het secularisatie-proces is ten dele een afstand nemen van dergelijke overtuigingen. Men ziet de mens niet als alleen maar slecht, zelfs niet als ten diepste slecht. In plaats daarvan is een positiever mensbeeld gegroeid, dat haaks staat op deze klassieke theologie. Voor een deel is het dan ook verzet tegen dit 'schuld'-geloof. In de afgelopen halve eeuw is herhaaldelijk benadrukt dat deze geloofsstijl ook negatief, onderdrukkend kan werken.² Het is niet gezond voor een mens - zo werd gezegd - om voortdurend te boodschap te horen te krijgen dat hij of zij tekort schiet en schuldig staat voor God.

¹ Cupitt, D. (2000) *Kingdom in everyday speech*. London

² Schilder, A. (1987) *Hulpeloos maar schuldig*. Kampen

Ondanks afstand en verzet is het thema schuld en schuldbelijden niet verdwenen. In sommige opzichten is het zelfs meer dan ooit naar de voorgrond gekomen. Vroeger behoorden rampen tot het menselijk bestaan. Tegenwoordig vinden we dat niet aanvaardbaar. Als er een ramp plaats vindt, moeten dan ook de schuldigen gevonden worden. En als dat te weinig oplevert, dienen verantwoordelijke bewindslieden af te treden. Het past dan ook in deze tijd als de Paus en de Japanse keizer openlijk schuld belijden voor het aandeel van hun kerk en land in de tweede wereldoorlog. Datzelfde geldt voor de beweging onder evangelische christenen om in een collectieve schuldbelijdenis verantwoordelijkheid te nemen voor wat in het verleden in Gods naam is aangericht.

Kortsluiting

Passend of niet, er ontstaat makkelijk kortsluiting rond het begrip 'schuld'. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer de klassieke termen te snel gekoppeld worden aan de hedendaagse ervaring. Die kortsluiting treedt op omdat bij de behoefte om schuld (en vergeving) serieus te nemen, toch de klassieke theologische begrippen niet toepasselijk lijken.

Heel concreet gebeurt dat bijvoorbeeld bij het Onze Vader. Daarin vinden we de bede: 'vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren.' De tweede helft van deze bede betreft de intermenselijke schuld. De vergeving daarvan lijkt een voorwaarde te zijn voor het ontvangen van vergeving van God. Zo wordt het ook door Jezus uitgelegd, volgens de evangelist Mattheüs (Mat 6:14-15). Dat laatste blijkt echter buitengewoon moeilijk, soms zelfs onmogelijk. Het is voor velen niet op te brengen de onmenselijke wreedheden werkelijk te vergeven, die begaan zijn in de tweede wereldoorlog, of op kleinere schaal in bijvoorbeeld kindermishandeling. Dat lijkt alleen te lukken als de aangerichte schade en de ernst van het kwaad worden gebagatelliseerd.

Hoe moeilijk ook, als God het van ons vraagt ontstaat er een extra probleem. De klassieke boodschap van schuld benadrukt dat elk van ons schuldig is. Wie een ander niet kan vergeven, die vergroot daarmee de eigen schuld, en verliest aanspraak op Gods vergeving. Daarmee worden slachtoffers van het kwaad onder extra druk gezet. Daar komt bij dat slachtoffers in veel gevallen toch al de neiging hebben zichzelf als de schuldige te zien. Zo vertelt een man, die als kind seksueel misbruikt werd³:

'Ik voelde mij een bankovervaller. En dat mag niemand ontdekken. Ik heb de bank overvallen. Ik heb misdaden gepleegd. Want ik heb dat gedaan, en het voelde goed, en ik ben het blijven doen. Ik ben schuldig. En dat moet verborgen blijven.' 'Kan je nagaan, (snikkend) hoe intensief onrechtvaardig diep je je eigen schaamt voor iets waar die dader zich voor moet schamen. Niet ik, ik ben een

³ R.Ruard Ganzevoort (1998) Klem tussen schuld en vergeving. Rol en recht van het slachtoffer. In: C. Houtman e.a. (red.) *Ruimte voor vergeving*. Kampen

jongetje van zes jaar. Maar goed, ik heb me dus gevoeld altijd als een voortvluchtige. Voor het oog der mensen.'

Wie is er schuldig? Objectief gezien is dat duidelijk niet deze man, maar degene die hem misbruikte. Toch trekt hij het schuldgevoel naar zich toe. Voor deze man leidt dat niet tot onzekerheid over Gods genade, maar we zien bij hem in elk geval de omkering die slachtoffers van geweld vaak kenmerkt. Hoe komt dat? En hoe komt het dat mensen tegelijk de neiging lijken te hebben om schuldgevoelens te ontwijken?

Voor allebei die neigingen zijn wel motieven te vinden, die ons begrip doen toenemen. De motieven om het schuldgevoel te vermijden liggen misschien het meest voor de hand. Om te beginnen is schuldgevoel - of de aanklacht die dat zou kunnen oproepen - een bedreiging voor het eigen ik, door het zelfbeeld en de manier waarop een mens in de wereld staat. We hebben allemaal een bepaalde identiteit opgebouwd met de daarbij passende normen en idealen. Schuldgevoel hangt samen met het besef dat we niet aan die normen en idealen beantwoorden. Dat mag misschien sporen met de gemiddelde boodschap in een zondagse kerkdienst, het verstoort ons zelfbeeld wanneer we werkelijk onder ogen moeten zien dat we niet leven zoals we zelf vinden dat goed is. Vervolgens is het schuldgevoel een bedreiging voor de winst die we verworven hebben door ons schuldige gedrag. Soms betreft dat letterlijke en materiële winst. Soms ook bestaat de winst uit positie, aanzien of verworven macht. In elk geval houdt het erkennen van de schuld vaak in dat deze winst op het spel komt te staan.

Toch zijn er ook motieven aan te wijzen die het begrijpelijk maken dat mensen soms juist de schuld op zich nemen, ook wanneer een buitenstaander zou menen dat er van werkelijke schuld geen sprake is. Dat zien we het sterkst bij slachtoffers van geweld. Het ondergaan van geweld leidt meestal tot een sterk gevoel van machteloosheid. Schuldgevoel doorbreekt dit. Het betekent immers dat je sterk, machtig genoeg bent om iets te doen dat een ander schade berokkent. Hoe ongezond ook, voor veel slachtoffers lijkt schuld aantrekkelijker dan machteloosheid. Ten tweede is geweld een aantasting van de fundamentele illusie dat de wereld goed en betrouwbaar is. Rationeel weten we wel dat dat niet het geval is, maar ten diepste willen we kunnen vertrouwen op de wereld om ons heen. Dat geldt vooral ten aanzien van bijvoorbeeld de ouders. Liever dan te moeten erkennen dat hun ouders hen kwaad hebben gedaan, zullen kinderen dan ook zichzelf als schuldig zien. Ten derde komt veel geweld voor in relaties waarin een sterke loyaliteit en verbondenheid bestaan. In die loyaliteit is het voor slachtoffers des te moeilijker om de schuld van de ander te benoemen, en opnieuw lijkt het eigen schuldgevoel een bruikbare oplossing.

God is er voor de schuldigen

Met dit alles moet de pijnlijke constatering gedaan worden dat de klassieke boodschap van vergeving van de schuld ons wel aanspreekt op onze zonden, maar schadelijk is voor dat deel van ons leven waarin we slachtoffer zijn van het kwaad van anderen. Anders gezegd: die boodschap versterkt de neiging om

slachtofferschap in vruchteloos schuldgevoel om te zetten. Tegelijk heeft deze boodschap vaak te makkelijk tot gevolg gehad dat mensen ook in hun schuld niet werkelijk en niet concreet serieus werden genomen. Op de ernst van de schuld werd vaak slechts in algemene zin ingegaan. De schuld werd niet concreet benoemd, en er werden meestal geen consequenties aan verbonden.

Hoe wordt in het pastoraat omgegaan met de vragen van schuld? Juist daar immers zou de kortsluiting die net beschreven is aan de orde moeten komen. Pastoraat kan kortweg worden aangeduid als de herderlijke zorg waarin de verbinding gezocht wordt tussen het verhaal van mensen en het verhaal van God. In allerlei vormen van kerkelijk werk komt het verhaal van God ter sprake. Anders dan in de prediking of het evangelisatiewerk bijvoorbeeld, gaat het in het pastoraat expliciet om het levensverhaal van deze concrete mens. Het verschil met allerlei vormen van hulpverlening, waarin ook het verhaal van mensen centraal staat, ligt in de verbinding met het verhaal van God. In de recente geschiedenis van het pastoraat zijn twee hoofdstromen te onderscheiden.⁴ De ene legde meer het accent op het mensenverhaal, de andere meer op het verhaal van God. Die laatste wordt wel omschreven met 'pastoraat als verkondiging'. Volgens E. Thurneysen, toonzetter van deze stroming, is de diepste nood van de mens de zonde-nood, en de hoogste hulp de vergevingshulp. Dat betekent dat het pastoraat uiteindelijk ook gericht is op het aan het licht brengen van de schuld die de mens heeft tegenover God. De andere stroming, opgekomen in de jaren zestig, zag pastoraat meer als een vorm van therapie. De diepste nood werd gezien in het gebrek aan ontplooiing, en de oplossing werd vooral gezocht in de ruimte om jezelf te worden. Als het om schuld ging, dan was vooral belangrijk het aan het licht brengen van valse schuldgevoelens.

In beide gevallen is het hier wat te generaliserend opgeschreven, maar de neiging om schuld op deze manier aan de orde te stellen is toch een herkenbaar patroon in de pastorale literatuur. De eerste zouden we ook kunnen herkennen in de klassieke gereformeerde visie, de tweede in de meer humanistisch georiënteerde benaderingen. Voor beide hoofdtypen geldt echter dat de kortsluiting die net beschreven is, niet wordt opgelost. In allebei de gevallen bestaat de neiging schuld vooral als een individueel probleem te zien en de mens vooral te benaderen als een mens die problemen heeft met schuld. De oplossing lijkt vooral te liggen in een geestelijke of psychologische weg uit de schuld. Bij allebei bestaat het gevaar dat de schuld ten opzichte van andere mensen onderbelicht blijft, en dat er voor onze slachtoffer-ervaringen weinig ruimte blijft.

De manier waarop het evangelie doorklinkt in deze benaderingen is riskant. Het versterkt ongewild de neiging van schuldigen om snel van de schuld af te komen (er is immer vergeving bij God), en het versterkt de neiging bij slachtoffers om de schuld naar zich toe te trekken. Zo wordt God meer beleefd als een God voor de schuldigen dan als een God voor de slachtoffers.

⁴ Een goed overzicht is onder meer te vinden in Heitink, G. (1998) *Pastorale zorg*. Kampen

Christelijke eenzijdigheid

In de gereformeerde en evangelische traditie is het zaliger schuldige te zijn dan slachtoffer. De manier waarop de boodschap van het evangelie wordt doorgegeven sluit meer aan bij de behoefte van schuldigen om van hun schuld af te komen, dan bij de behoefte van slachtoffers om recht gedaan te worden. Ongewild heeft de boodschap van de rechtvaardiging van de zondaars ertoe geleid dat mensen alleen met hun schuld naar God toekunnen en niet met hun machteloosheid of slachtofferschap.

De bijbel spreekt vaak een andere taal. De profeten - en ook Jezus - hebben voortdurend oog voor de slachtoffers. Wees, weduwe en ontheemde staan symbool voor de machteloze, de mens die alles overkomt. Wie de profeten leest en op zich in laat werken, die moet wel tot de ontdekking komen dat we in onze traditie de concrete aanklachten tegen machthebbers, rijken, plegers van het kwaad hebben ontkracht. We hebben er vaak een vage algemene aanklacht tegen de zonde van gemaakt, tegen alle mensen, en dat verbonden aan het evangelische besef dat we bij God vergeving krijgen om Jezus' wil. Als we het hebben over zonde, dan gaat het vaak om het overtreden van Gods wet, schuld tegen God, en niet om de mensen die we daarmee beschadigd hebben. Het komt bijvoorbeeld te vaak voor dat mensen die samenwonen onder tucht worden gesteld, terwijl incestplegers met een goedkope schuldbelijdenis vrijuit gaan. Met onze manier van lezen van de bijbel is het verzet tegen het kwaad dan ook ontkracht. Als we allemaal zondaars zijn, hoe zouden we dan nog concreet het kwaad kwaad noemen en de schuldigen aanspreken?

Op dit punt geeft het evangelie zelf echter een belangrijke correctie. In Mattheüs 5:23-24 staan de woorden van Jezus opgetekend: "Wanneer gij dan uw gave brengt naar het altaar en u daar herinnert, dat uw broeder iets tegen u heeft, laat uw gave daar, voor het altaar, en ga eerst heen, verzoen u met uw broeder en kom en offer daarna uw gave." Het belang van deze tekst is om te beginnen dat de verantwoordelijkheid voor de verzoening gelegd wordt bij de schuldige (uw broeder heeft iets tegen u). Vaak krijgen slachtoffers het gevoel dat zij stappen moeten zetten om tot verzoening met de dader te komen. In deze tekst worden daar primair de daders op aangesproken.

Het tweede punt dat opvalt in de tekst, is dat de mogelijkheid van verzoening met God buiten de medemens om wordt afgesneden. Als een mens schuldig staat tegenover zijn of haar naaste, dan blokkeert dat de verzoening in de relatie met God. Dat betekent dat schuld niet wordt gezien als een pakketje dat moet worden opgeruimd, of als een individueel probleem waarmee je bij God moet zijn voor de oplossing. In plaats daarvan wordt schuld gezien als een blokkade in de relatie met de medemens. Die blokkade kan alleen worden geslecht op de plaats waar hij ligt.

Het gaat misschien niet te ver om te zeggen dat we in onze traditie teveel met schuld bezig zijn en te weinig met bevrijding. Schuld functioneert bij de profeten als een onderdeel van de aanklacht, waarbij het doel is dat de onrechtvaardige relaties worden verbroken en de gevangenen, de onderdrukten, de machtelozen

worden bevrijd. In dat licht kunnen ook de evangelie-verhalen van de uitdrijving van demonen gelezen worden: de machten worden gebroken, zodat mensen weer in de vrijheid kunnen staan.

In het Onze Vader vinden we ook een bredere benadering van het probleem dan in de klassieke boodschap van de kerken. Terwijl in onze traditie schuld als het hoofdprobleem geldt, biedt de tweede helft van het Onze Vader drie beden waarin we op verschillende wijzen naar God toe gaan.⁵ Dat is om te beginnen de menselijke nood en behoefte: ons dagelijks brood. Als afhankelijk schepsel gaan we naar de Schepper die ons geeft wat nodig is. Vervolgens is er het veld van de schuld, waarbij we voor onze concrete schuld vergeving vragen, en ook zelf anderen willen (gaan, leren) vergeven. Maar tenslotte is er het veld van de gevangenschap, het slachtofferschap: verlos ons van de boze. Die laatste bede is in veel situaties toepasselijker dan de tweede.

Pastoraat

Wat betekent dit alles nu voor het pastoraat? Het lijkt mij om te beginnen van belang dat er veel grondiger onderscheid gemaakt wordt. De gave van de 'onderscheiding der geesten' mag worden ontwikkeld op zo'n manier dat de pastor zijn of haar gesprekspartner tegemoet treedt op een heilzame manier. Dat is voor de schuldige anders dan voor het slachtoffer. Preciezer nog: ieder mens is op de verschillende delen van het leven meer schuldige of meer slachtoffer. En op die verschillende delen van het leven is dan ook een andere pastorale begeleiding nodig.

Bij die onderscheiding gaat het niet alleen om het herkennen welke rol iemand zelf op zich neemt. Het gaat ook om de vraag of dat een gezonde en toepasselijke keuze is. Veel slachtoffers hebben de neiging zich schuldig te voelen; veel schuldigen hebben de neiging een slachtofferskleed aan te trekken. Een goede pastor weet zo met mensen om te gaan dat de rol die ze in een bepaalde situatie op zich nemen klopt met die situatie.

Voor de houding van de pastor is het dan belangrijk te beseffen dat de rol die de pastor inneemt ook bepaalde antwoord-rollen oproept. De pastor die zich opstelt als aanklager of rechter, roept bij de gesprekspartner automatisch de rol van schuldige op, ook wanneer dat niet met zoveel woorden wordt gezegd. De pastor die zich opstelt als redder van de zwakken versterkt ongewild de machteloosheid van die zwakken.

Daar komt nog bij dat de pastor moet beseffen dat hij of zij met de gesprekspartner in een traditie staat die op een bepaalde manier met schuld en slachtofferschap is omgegaan. Die traditie kleurt de verwachtingen en de ervaringen. Veel mensen hebben door de boodschappen waarmee ze jarenlang zijn overspoeld niet de geloofsruimte om zichzelf anders dan als algemeen schuldige te zien. Juist het pastoraat moet ruimte maken voor zowel

⁵ Ganzevoort, R.R. (1997) De rol van het bidden. Zoetermeer

slachtofferschap, als concrete schuld en verantwoordelijkheid. Daarbij gaat het om de vraag tegenover wie schuld is ontstaan: God of een medemens. Op dat punt moet er vanuit het pastoraat gevraagd worden om meer aandacht voor de profetische dimensie in de verkondiging.

Wanneer het gaat om werkelijke en concrete schuld, dan komt de vraag aan de orde of er ook oprecht en concreet schuldbesef is. Dan ook kan de weg naar vergeving en verzoening gezocht worden. Dat mag niet te snel. Niet alleen omdat dan het slachtoffer makkelijk uit beeld verdwijnt, ook omdat dan de genade goedkoop wordt. Het confronteren met de schuld en het weigeren daar makkelijke religieuze oplossingen voor te bieden, neemt de ander voluit serieus en helpt om tot werkelijke geloofsgroei te komen.

Op dit punt kunnen we ons voordeel doen met de klassieke boete- en biechtpraktijk, zoals die aan het eind van de Middeleeuwen haar definitieve vorm kreeg.⁶ Daarin zijn een aantal elementen onontbeerlijk.⁷ Het begint met gewetensonderzoek. Daarin moet aan de orde komen of er werkelijk sprake is van schuld, en waar die schuld uit bestaat. Dit is een pijnlijk proces omdat we onder ogen moeten gaan zien waar we gefaald hebben, niet geleefd hebben naar de normen en idealen die ons leven betekenisvol maken. Het onder ogen zien van de schuld is ook de eerste stap in het doorbreken van de illusie van onze eigen heiligheid en macht. Bij dit gewetensonderzoek komt ook de vraag naar boven of er werkelijk sprake is van schuld, of dat er onder het schuldgevoel iets anders schuilgaat, bijvoorbeeld verdrongen machteloosheid.

Pas na het gewetensonderzoek kan er sprake zijn van berouw. Op zichzelf is dit niet meetbaar, maar het is voor alle betrokkenen noodzakelijk dat men het gevoel krijgt dat de schuldige oprecht berouw heeft. Bij het berouw gaat het om de innerlijke verandering, bekering, waarbij we onszelf niet langer vrijpleiten, maar afstand doen van het kwaad dat we hebben aangericht. Dit oprechte berouw betekent ook dat we niet te snel en te makkelijk om vergeving zullen vragen. Hoe oprechter het berouw, des te sterker ook het besef dat vergeving geenszins vanzelf spreekt.

Het berouw mondt uit in de schuldbelijdenis. Als het kwaad tegen anderen begaan is, dan moet ook de schuldbelijdenis tegen anderen worden uitgesproken. De volgorde moet kloppen met de volgorde van de schuld. Vaak gaat dat fout. Zo was er een man die voor de kerkenraad schuld beled over de ontrouw aan zijn vrouw toen hij incest pleegde. Helaas accepteerde de kerkenraad deze

⁶ Met dank aan dr. A. van der Kooi die mij op deze gedachten en bronnen bracht: Müller-Fahrenholz, G. (1997) *The art of forgiveness. Theological reflections on healing and reconciliation*. Geneva

⁷ De klassieke drieslag is oprecht berouw (*contritio cordis*), expliciete mondelinge belijdenis (*confessio oris*) en genoegdoening in daad of ritueel (*satisfactio operas*) als voorwaarden of materie van het boetesacrament. Zie: Weber, O. (1962) *Grundlagen der Dogmatik*, Band 2, Neukirchen, p. 389 n4. Het gewetensonderzoek gaat hieraan vooraf, en de absolutie hoort bij het antwoord op de boete en biecht. Bij het samennemen van boete en biecht kom ik dan tot deze vijf elementen. Ganzevoort, R.R. (1996) *Ik kwijnde weg zolang ik zwijgen wilde. Over biecht en pastoraat*. *Soteria* 13/2, 2-10. Huijser, Ph. J. (1980) *Biecht en private zondebelijdenis*, Kampen

schuldbelijdenis direct. De goede volgorde was geweest wanneer hij eerst tegenover zijn dochter, vervolgens tegenover zijn vrouw, en pas daarna tegenover de gemeente schuld had beleden.

Na de schuldbelijdenis komt de vraag om vergeving. In de Rooms-Katholieke traditie werd die door de priester beantwoord met de absolutie. In de protestantse traditie is daar afstand van genomen. Het verklaren van Gods vergeving is voor mensen te groot. In plaats daarvan is echter in de protestantse liturgie een algemene verkondiging van de genade gekomen. Het is de vraag of dat gezonder is, omdat daarmee de vergeving nog makkelijker als vluchtweg kan worden gebruikt. Hoe wezenlijk deze discussie ook is, we blijven leven met het besef dat we als mensen niet beschikken over Gods vergeving, maar dat we ook niet kunnen bestaan zonder de vergeving. Ook hier geldt echter dat de vergeving in eerste instantie gezocht moet worden bij de mens die we beschadigd hebben.

Tenslotte - en vaak parallel aan de vraag om vergeving - komt de genoegdoening met daden. Dit element van de boetedoening is in de reformatorische traditie helaas verdwenen. De reden daarvoor is dat men wilde breken met de situatie waar deze boetedoening werkte als een machtsinstrument van de kerkleiding. Bovendien meende men dat boetedoening door middel van goede werken afbreuk zou doen aan de genade. In de praktijk tussen mensen blijkt genoegdoening onmisbaar. Het maakt de bekering en het berouw zichtbaar, probeert de schade te herstellen, en legt de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van het kwaad bij de schuldige. Daarmee maakt het ook een nieuw begin mogelijk. Goede voorbeelden zijn bijvoorbeeld de herstelbetalingen van Duitsland aan Joodse slachtoffers van de tweede wereldoorlog, en de vader die de therapiekosten van zijn dochter op zich neemt. Maar ook in de relatie met God kan deze boetedoening een plaats krijgen.

Stil houden voor het geheim

Is dit nu een effectieve strategie om de schuld weg te nemen? Dat zou veel te ver gaan. Het zijn onmisbare stappen om een begin van vergeving en verzoening mogelijk te maken. Juist in het geloof in Gods Koninkrijk gaan we beseffen dat er geen makkelijke oplossingen zijn. Schuld blijft ten diepste onoplosbaar in deze werkelijkheid. Het confronteert ons met de feiten dat we schade hebben aangericht die we niet kunnen wegnemen. Het kwaad is niet terug te draaien. Met elke daad - ten goede en ten kwade - veranderen we het leven en de wereld waarin we staan. We kunnen die verantwoordelijkheid nimmer ontlopen.

Wie kan zonden vergeven dan God alleen? Zo zegt Jezus het (o.a. Marcus 2:7), en zo leeft het besef in de ontmoeting van Jozef en zijn broers na alles wat die hem hebben aangedaan.⁸ Zo opent het geloof in Jezus een perspectief op Gods vergeving. Een eschatologische werkelijkheid, geen boekhoudkundige oplossing, geen vanzelfsprekendheid. Gods vergeving - en in het verlengde daarvan ook de

⁸ Houtman, C. (1998) Wie kan zonden vergeven dan God alleen? Over menselijke vergeving in het Oude Testament. In: C. Houtman e.a. (red.) Ruimte voor vergeving. Kampen

vergeving tussen mensen - is zo een onmogelijke mogelijkheid. Zonder vergeving is er geen leven meer mogelijk. Zonder vergeving lopen we vast in de ondraaglijkheid van de schuld. Maar vergeving kan nooit geclaimd of zelfs verwacht worden.